

**Сялянскае насельніцтва Гарадзенскай пушчы:
дэмаграфічнае, гаспадарчае і сацыяльнае развіццё ў пачатку – 60-ыя г. 19 ст.**

Сяргей Токць (Гародня)

Адным з цікавейшых накірункаў у сучаснай еўрапейскай гістарыяграфіі стала комплекснае вывучэнне мікрарэгіёнаў. Аналіз культурных, сацыяльных, гаспадарчых, дэмаграфічных працэсаў на ўзроўні парафіі, воласці, маёнтка дазваляе гісторыку па-новаму ацаніць з’явы і працэсы глабальнага характару, паспрабаваць убачыць іх вачыма звычайнага селяніна, прыходскага святара ці дробнага гандляра, параўнаць значэнне ў жыцці тагачасных людзей лакальных сувязяў і глабальных працэсаў. Усё гэта часта дае гісторыкам магчымасць скарэкціраваць ужо стаўшыя традыцыйнымі погляды. Яно ж з’яўляецца добрымі лекамі ад празмернага захаплення абстрактнымі схемамі.

У дадзеным даследаванні намі зроблена спроба прааналізаваць дэмаграфічнае, гаспадарчае і сацыяльнае развіццё ў 19 ст. сялянскага насельніцтва Гарадзенскай (Берштаўскай) пушчы, якая ўваходзіла ў склад Гарадзенскай губерні і павета. З пункту гледжання гісторыка гэта надзвычай цікавы мікрарэгіён. Тут праходзіла памежжа беларускага і літоўскага этнасаў. Паводле канфесійнай прыналежнасці мясцовае насельніцтва прыкладна пароўну падзялялася на каталікоў і праваслаўных. У сярэднявеччы пушча была месцам палявання і адпачынку вялікіх князёў літоўскіх. У галоўнай пушчанскай вёсцы – Берштах, адбываліся сеймы, на якія прыязджала шляхта і магнатэрыя з усёй дзяржавы, тут выдаваліся многія прывілеі Вялікага князя. Пазней пушчанскія вёскі ўвайшлі ў склад Гарадзенскага каралеўскага лясніцтва. Пасля падзелаў Рэчы Паспалітай і ўключэння заходнебеларускіх земляў у склад Расійскай імперыі яны былі далучаны да дзяржаўных валоданняў, падпарадкаваных ведамству губернскай казённай палаты.

Адным з найбольш цікавых пытанняў у даследаванні мікрарэгіёна з’яўляецца вывучэнне **дэмаграфічных працэсаў**, якія ў значнай ступені адлюстроўваюць развіццё сацыяльна-эканамічнага і культурнага жыцця. На пачатку 19 ст. на абшарах Гарадзенскай пушчы мясцілася 27 вёсак, якія былі падзелены на тры кватэры: Берштаўскую, Матыльскую і Сабалянскую. Паводле рэвізскага перапісу 1811 г., у пушчанскіх вёсках налічвалася 1226 жыхароў мужчынскага полу¹⁴⁰. Самым вялікім населеным пунктам у пушчы была вёска Бершты. Адносна гэтай вёсцы захаваліся таксама дадзеныя рэвізіі 1795 г., першай пасля ўваходжання заходнебеларускіх зямель у склад Расійскай імперыі. Тады тут налічылі 233 душы мужчынскага полу. За 16 гадоў паміж перапісамі 1795 г. і 1811 г. мужчынскае насельніцтва Берштаў вырасла на 40 чалавек (17%) і складала 273 душы. За гэты перыяд з ліку жыхароў, зафіксаваных перапісам 1795 г., памерлі 54 чалавекі, 10 маладых хлопцаў было ўзята рэкрутамі ў царскае войска, 14 чалавек перасяліліся ў іншыя вёскі (пайшлі ў прымакі ці наняліся работнікамі), а 4 проста

¹⁴⁰ НГАБ у Гародні, ф. 27, воп. 7, ад.з. 26, арк. 124 адв.

збеглі, магчыма за мяжу. Такім чынам, страты мужчынскага насельніцтва дасягнулі 82 чалавека. Аднак нарадзіліся за гэты час 122 хлопчыкі, што забяспечыла даволі высокі прырост насельніцтва.

Узроставая структура мужчынскага насельніцтва Берштаў на 1811 г. выглядала наступным чынам: ад 1 да 9 гадоў – 106 чалавек, ад 10 да 19 – 47, ад 20 да 29 – 35, ад 30 да 39 – 22, ад 40 да 49 – 19, ад 50 да 59 – 10, ад 60 да 69 – 17, ад 70 да 79 – 11, ад 80 да 89 – 4, ад 90 да 99 – 1. Як вынікае з вышэй прыведзеных лічбаў, вельмі высокай была дзіцячая смяротнасць, паколькі больш за палову дзяцей не дажывалі да 10 гадоў. Такое становішча было характэрным на той час для Беларусі і ўсёй Усходняй Еўропы ўвогуле. Разам з тым сустракаліся і выпадкі доўгажыхарства. Так, Рыгор Касцевіч, які памёр у 1811 г., меў 107 гадоў. 104 гады пражыў Варфаламей Васілевіч. Ва ўзросце 99 гадоў памёр Мацей Хвілон. У 1795 і 1811 г. у Берштах налічвалася 66 сялянскіх двароў. Значыцца ў сям’і было ў сярэднім па 2-3 мужчыны, а склад сярэдняй сям’і дасягаў 5-6 чалавек.

Вайна 1812 г. мела трагічныя наступствы для жыхароў Берштаў і іншых пушчанскіх вёсак. Аб гэтым яскрава сведчаць вынікі рэвізскага перапісу 1816 г. Паводле рэвізіі, сялянскае насельніцтва пушчы складала 833 мужчынскія душы і 946 жаночых¹⁴¹. Колькасць мужчын зменшылася на 32% у параўнанні з 1811 г. У Берштах у 1816 г. налічваліся 192 душы мужчынскага полу і столькі ж жаночага. У параўнанні з дадзенымі пяцігадовай даўніны страты мужчынскага насельніцтва склалі 81 чалавек ці амаль 30%.

Як вынікае з дадзеных гаспадарчага інвентара 1844 г., насельніцтва Гарадзенскай пушчы дасягнула 1442 мужчынскіх душ і 1647 жаночых¹⁴². У параўнанні з 1816 г. колькасць жыхароў павялічылася ў 2,6 раза. Гэта вельмі высокі паказчык дэмаграфічнага росту за 28 гадоў. У Берштах налічвалася 718 жыхароў. У параўнанні з 1816 г. насельніцтва вёскі вырасла ў 1,6 раза.

У 1850 г. пры пераводзе сялян на грашовы аброк на тэрыторыі Гарадзенскай пушчы было ўтворана некалькі сельскіх грамадаў. У склад самай вялікай – Берштаўскай, увайшлі 17 вёсак. Часовы аброчны інвентар налічыў 1320 мужскіх душ і 1478 жаночых, апроч таго 22 душы так званых “посторонніх” – стражнікі, утрымальнікі корчмаў і г.д.¹⁴³ Адносна веравызнання жыхары падзяляліся наступным чынам: 1714 каталікоў і 1106 праваслаўных. Што тычыцца этнічнай прыналежнасці сялян, то ў дзяржаўных дакументах узгадак аб гэтым няма. Але, паводле матэрыялаў даследчыка Гарадзенскай губерні святара Рыгора Парчэўскага ў 1848 г. шэраг пушчанскіх вёсак (Баўташы, Верхдуб’е, Кабялі, Мустэйкі, Сабаляны, Санава, Шумы, Язяркі, Яскялевічы) насялялі этнічныя літоўцы¹⁴⁴. У саміх Берштах было 779 жыхароў, з іх 369 мужчын і 410 жанчын. У параўнанні з 1844 г. прырост насельніцтва вёскі склаў 8,5%.

У 1851 г., згодна дадзеным IX рэвізіі, у Берштах налічвалася 815 жыхароў, з іх 391 мужчына і 424 жанчыны¹⁴⁵. У параўнанні з 1816 г. колькасць насельніцтва вырасла ў 2,1 раза альбо на 112%. У параўнанні з 1795 г. прырост мужчынскага

¹⁴¹ НГАБ у Гародні, ф. 24, воп.7, ад.з. 31, арк. 3.

¹⁴² Тамсама, ф. 1143, воп. 1, ад.з. 51, арк. 81-82.

¹⁴³ Тамсама, ф. 1143, воп. 1, ад.з. 52, арк. 1.

¹⁴⁴ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Гродненская губерния. Сост. П.Бобровский. Санкт-Петербург, 1864. С. 158-159.

¹⁴⁵ НГАБ у Гародні, ф.1, воп. 28, ад.з. 584, арк. 11.

насельніцтва ў вёсцы склаў 67,8%, альбо, іншымі словамі, колькасць мужчын павялічылася ў 1,7 раза. Можна дапусціць, што такія ж прыблізна лічбы існавалі адносна тэмпаў росту ўсяго насельніцтва вёскі.

Сялянскіх двароў у Берштах у 1851 г. было 85, альбо у 1,3 разы болей, чым у 1795 г. Такім чынам, прырост насельніцтва апырэджаў рост колькасці сем'яў. Сярэдняя сям'я складалася з 9-10 чалавек. Трэба адзначыць, што двор, які з'яўляўся адзінкай падаткаабкладання, не заўсёды супадаў з сям'ёй. Здаралася, што некалькі сем'яў аб'ядноўваліся ў адзін дым ці двор, каб сумесна плаціць падатак за цяглы ўчастак зямлі.

Як ужо адзначалася, у 1851 г. вёска Бершты была цэнтрам казённага маёнтка і грамады дзяржаўных сялян, у склад якой пасля некаторых зменаў уваходзілі 13 вёсак і некалькі ўрочышчаў Гарадзенскай пушчы. Насельніцтва іх паводле IX рэвізіі дасягала 3202 чалавек, з іх 1568 мужчын і 1634 жанчыны¹⁴⁶. Колькасць двароў складала 351, г. зн., што на 1 двор прыпадала ў сярэднім 9 душ.

У сярэдзіне 50-х гадоў у выніку голаду і эпідэмічных захворванняў адбываецца скарачэнне насельніцтва. Рэвізкі перапіс 1858 г. зафіксаваў у маёнтку Бершты 2497 чалавек, з іх 1187 мужчын і 1310 жанчын¹⁴⁷. У параўнанні з 1851 г. страты склалі 705 чалавек ці 22%. Сялянскіх двароў у маёнтку налічвалася 299, г. зн. на 1 двор у сярэднім прыходзілася 8-9 душ.

Наступны перапіс насельніцтва Берштаўскай воласці, у склад якой цалкам увайшоў былы маёнтак Бершты з усімі вёскамі, быў праведзены ў 1869 г. Праўда, нам удалося адшукаць толькі звесткі пра мужчынскае насельніцтва. Яно ў 1869 г. дасягнула 1882 чалавек¹⁴⁸. У параўнанні з 1858 г. прырост склаў 58,6%. У самой вёсцы Бершты мужчынскае насельніцтва за гэтыя гады вырасла на 115 чалавек, ці на 36,5% і дасягнула колькасці 439 чалавек. Сялянскіх двароў налічвалася 98. У сярэднім на 1 двор прыходзілася 4-5 мужчын, г. зн. сярэдняя сям'я складалася з 8-9 чалавек.

У апошняй трэці 19 ст. працягваўся дынамічны рост насельніцтва. Паводле дадзеных за 1896 г. у Берштах налічваліся 1223 жыхары, з іх 621 мужчына і 572 жанчыны¹⁴⁹. Такім чынам, з 1795 па 1896 г. колькасць мужчынскага насельніцтва вёскі вырасла амаль у 2,7 раза. Прыкладна такім жа быў прырост і ўсяго насельніцтва. Два дэмаграфічныя спады былі абумоўлены вайной 1812 г. і голадам з масавымі эпідэмічнымі захворваннямі ў сярэдзіне 50-х гадоў 19 ст. Пасля гэтага назіраецца ўжо ўстойлівы дэмаграфічны рост.

Адна з важнейшых праблем у даследаванні гісторыі вёсак – **сялянскае землекарыстанне**. Асноўнымі крыніцамі для яго вывучэння з'яўляюцца інвентарныя вопісы. У першай палове 19 ст. вёскі Берштаўскай пушчы ўтваралі некалькі казённых маёнткаў, якія аддаваліся ў арэнду мясцовым памешчыкам. У 1815 г. быў складзены інвентар Гарадзенскага лясніцтва для перадачы ў арэнднае валоданне княгіні Чацвярцінскай. Паводле гэтага дакумента агульная плошча карыснай для земляробства зямлі, якая знаходзілася ў карыстанні сялян, налічвала каля 315 валокаў¹⁵⁰. У Берштаўскай кватэры меліся 183 валокі, у Стрыеўскай –

¹⁴⁶ НГАБ у Гародні, ф. 31, воп. 2, адз. 2410, арк. 17.

¹⁴⁷ Тамсама.

¹⁴⁸ Тамсама, арк. 4.

¹⁴⁹ Тамсама, ф. 14, воп. 1, адз. 118.

¹⁵⁰ Тамсама, ф. 1143, воп., адз. 50, арк. 38адв-39.

93, Матыльскай – 39,5. Сялянскіх двароў ці дымоў налічвалася 274. На 1 дым, які з’яўляўся адзінкай падаткаабкладання, выходзіла ў сярэднім трохі больш за валоку зямлі. Прычым гэтая зямля падзялялася на розныя катэгорыі. Да вёскі Бершты, напрыклад, належала 26 валокаў. З іх 3 валокі ўваходзілі ў фальварак, 1 аддавалася пад карчму, 1/2 знаходзілася пад зараснікамі. У непасрэдным карыстанні сялян была 21 валока, якія размяркоўваліся паміж 62 сем’ямі, што складала ў сярэднім па 0,34 валокі на сям’ю. 14,5 валок называліся сядзібнай зямлёй. За карыстанне ёю сяляне павінны былі адпрацоўваць паншчыну. Каля 7 валокаў уваходзілі ў катэгорыю прыёмных земляў, за якія сяляне плацілі грашовы чынш. У сярэднім на двор прыходзілася 1/4 валокі сядзібнай зямлі і 1/8 валокі прыёмнай. Адна валока налічвала прыкладна 20 дзесяцін ці 21,36 га. Значыцца, уяўная сярэдняя сям’я ў Берштах апрацоўвала каля 7 дзесяцін, а па ўсёй пушчы гэты паказчык складаў меней 20 дзесяцін.

У Берштах самы вялікі зямельны ўчастак быў у Данілы Русілкі, які апроч 1/4 валокі сядзібнай зямлі меў яшчэ 3/8 прыёмнай валокі. Праўда, у яго была і самая вялікая ў вёсцы сям’я – 12 душ. Вялікі ўчастак зямлі быў таксама ў карыстанні Міхала Васілевіча – 7/12 валокі, хаця яго сям’я складалася ўсяго з 4 чалавек. Аднак магчыма, што далёка не ўсе землі, якія апрацоўваліся сялянамі, былі паказаны ў інвентары.

У 1839 г. у Расійскай імперыі пачалася рэформа казёнай вёскі (“рэформа Кісялёва”), якая складалася з трох асноўных кірункаў: фармаванне новай сістэмы кіравання, пашырэнне “апякунскай” ролі дзяржавы і “люстрацыя дзяржаўных маёмасцей”. У снежні 1839 г. былі выдадзены царскія ўказы, якія вызначалі парадак рэалізацыі рэформы на беларускіх і літоўскіх землях¹⁵¹. Згодна гэтым законам спецыяльныя люстрацыйныя ўстановы складалі інвентары казённых маёнткаў дзеля ўпарадкавання павіннасцей і сялянскага землекарыстання. У 1844 г. быў складзены новы інвентар маёнткаў Гарадзенскай пушчы¹⁵². З гэтага дакумента вынікае, што землекарыстанне жыхароў пушчанскіх вёсак істотна не змянілася. Так, у сялян вёскі Бершты па-ранейшаму знаходзілася 21 валока зямлі ці ў сярэднім – 0,28 валокі на двор. Калі ўлічваць рост насельніцтва ў параўнанні з 1815 г., то ў разліку на 1 рэвізскую душу назіралася даволі істотнае скарачэнне зямлі.

Наступным этапам рэалізацыі рэформы Кісялёва стаў перавод сялян з паншчыны на грашовы аброк. Паводле часовага аброчнага інвентара 1850 г. у карыстанні сялян Берштаўскага маёнтка, у які ўваходзілі 17 вёсак Гарадзенскай пушчы, налічвалася 200 дзесяцін сядзібнай зямлі (з гэтага часу пад сядзібнай зямлёй у інвентарах разумеліся зямельныя ўчасткі вакол жытла сялян – С.Т.), 5839,6 дз. ворыва і 798 дз. сенакосу. У разліку на 1 двор гэта складала 0,6 дз. сядзібнай зямлі, 17,9 дз. ворыва і 2,45 дз. сенакосу¹⁵³.

У вёсцы Бершты, згодна дадзеным інвентара, налічвалася 53,5 дз. сядзібнай зямлі, 2390,5 дз. ворыва і 216 дз. сенакосаў. Цяглых і паўцяглых сялянскіх двароў было 69. У сярэднім на адзін двор прыходзілася 38,5 дз. карыснай для апрацоўкі зямлі. Такім чынам, у параўнанні з 1844 г. у Берштах, паводле дадзеных інвентара

¹⁵¹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2, Т. 14, № 13035, 13036.

¹⁵² НГАБ у Гародні, ф.1143, воп. 1, ад.з. 51.

¹⁵³ Тамсама, ф. 1143, воп. 1, ад.з. 52, арк. 8-33.

1850 г., назіралася пяціразовае павелічэнне плошчы сялянскага землекарыстання. Адкуль узяліся такія неверагодныя лічбы? У астатніх вёсках пушчы сялянскія зямельныя надзелы змяніліся за гэты час незначна. Магчыма, прычына ў тым, што ў першай палове 19 ст. жыхары Берштаў больш займаліся ляснымі промысламі, кантрабандай і вырошчваннем хмелю, чым зерневай гаспадаркай. Аб гэтым размова пойдзе ніжэй. А ў час пераводу на аброк дзяржаўныя люстратары прырэзалі сялянам усе прыдатныя, на іх думку, для земляробства землі, плошча якіх служыла падставай для вылічэння грашовага аброка.

Больш дакладны ўлік зямельных угоддзяў быў праведзены ў час люстрацыі 1853 г.¹⁵⁴ На гэты час пасля пэўных тэрытарыяльных зменаў у склад Берштаўскай сельскай грамады і аднайменнага маёнтка ўваходзілі 13 вёсак і 5 урочышчаў, а агульная плошча ўсёй зямлі дасягала 24 118 дзесяцін, з якой зручная для земляробства зямля складала 12186 дз., нязручная – 1341, лес – 9869. Зямля пад аброчнымі артыкуламі (корчмы, азёры і г.д.) займала плошчу 721 дз. Апроч гэтага 190 дз. знаходзілася ў прыватным валоданні і яшчэ 440 дз. лічыліся спрэчнымі, таму што на іх прэтэндавалі суседнія памешчыкі. З ліку зручнай для апрацоўкі зямлі ў карыстанні сялян знаходзілася 7130 дз. ці 58,5%.

Усіх сялянскіх двароў было ў маёнтку 351, з іх 161 цяглы, 186 паўцяглых і 4 агародных. Цяглыя двары мелі поўныя зямельныя надзелы і дзве пары валоў, паўцяглыя – палавінныя і адну пару валоў. Агароднікі мелі толькі хаты з сядзібнай зямлёй. Яшчэ ў маёнтку было 35 бабылёў, у якіх не было ні зямлі, ні хаты. У разліку на адну мужчынскую рэвізскую душу сярэдняя колькасць зямлі складала 4,3 дз., а на двор – 20,5 дз. У 1848 г. паводле падлікаў вядомага гісторыка Мікалая Улашчыка сярод прыватнаўласніцкіх сялян Гарадзенскай губерні на адзін двор прыходзілася 15,9 дз., а на душу – 3,8. Такім чынам, забяспечанасць зямлёй сялян Берштаўскай грамады была адносна някепскай, але трэба ўлічваць нізкую якасць зямлі, якая давала невысокія ўраджай.

Фальваркі, якія звычайна знаходзіліся ў часовым валоданні арандатары, займалі 421 дз. ці 3,45% ад усёй зручнай для апрацоўкі зямлі. У параўнанні з панскім ворывам у прыватнаўласніцкіх маёнтках гэта быў вельмі нізкі паказчык. Разам з тым значная колькасць зямлі, як вынікае з інвентару, увогуле не апрацоўвалася альбо апрацоўвалася сялянамі тайна, каб не выконваць за гэта павіннасцей. У інвентары гэтая зямля (4483 дз.) была названа “запасной”. Яшчэ 152 дз. знаходзіліся ў карыстанні “стражнікаў”, якія загадвалі аховай лесу і лясной гаспадаркай.

У цэлым зямля маёнтка была кепская. Ворыўнай “посредственной” зямлі, паводле прынятай міністэрствам дзяржаўных маёмасцей тэрміналогіі, было ўсяго 312 дз. Такая зямля давала ўраджай 3,5 чвэрці жыта з адной дзесяціны і прыносіла ва ўмовах Берштаў прыбытак 1 руб.70 кап. “Плохой” зямлі налічвалася 2203 дз. Ураджай яна давала ўсяго 1 чвэрць з дзесяціны, што прыносіла прыбытак 21-27 кап. А “неўраджайнай” зямлі налічвалася аж 6107,7 дз. Прыбытак з дзесяціны такой зямлі складаў толькі 5-7 кап.

Трохі лепшай была справа з лугамі і сенакосамі. Праўда “посредственной” лугавой зямлі было толькі 15 дз. Укос з яе дасягаў 50 пудоў з дзесяціны, а пуд

¹⁵⁴ Тамсама, ф. 31, воп. 2, ад.з.-856.

такога сена каштаваў 5 кап. Чысты прыбытак складаў 83 кап. Пераважала “плохая” балотная зямля, плошча якой складала ажно 989,3 дз. Укос з дзесяціны дасягаў 30 пудоў, а чысты прыбытак – 30 кап.

Лугавой пашы было усяго 66,3 дз. Чысты прыбытак з дзесяціны складаў 25 кап. А пераважала “плохая” паша (582,9 дз.), якая прыносіла прыбытак 15 кап. з дзесяціны¹⁵⁵.

Чыноўнікі люстрацыйнай камісіі прапанавалі “для уравниельного наделения крестьян” утварыць 236 поўных і 109 палавінных участкаў зямлі. Поўны ўчастак мог складаць ад 9 да 40 дз. у залежнасці ад якасці зямлі і 5 дз. сенакосу. Люстратар таксама лічыў патрэбным разгараць землі на ўскрайках лесу, дзе былі сядзібы, сенакосы і паша. Па выніках люстрацыі ў маёнтку Бершты ўсяго налічвалася сядзібнай зямлі 286, ворыўнай – 2523, ворыўнай неапрацаванай – 86, неўраджайнай апрацаванай – 6108, неўраджайнай неапрацаванай – 199, сенакоснай – 1031, неапрацаванай – 581, пашы – 721 дз. Акрамя таго 103 дз. знаходзіліся ў карыстанні лясных “стражнікаў”. Уся плошча прыдатнай для земляробства зямлі маёнтка дасягала 11462 дз. Землі пад аброчныя артыкулы займалі 722 дз. У іх лік уваходзілі: корчмы і шынкі – 8, жалезаробчы завод – 0,02, рыбныя азёры – 721, вуліцы і дарогі – 289, грамадскія пабудовы – 1,27, могілкі з капліцай – 22, сыпучыя пяскі – 35,6, сухі бор – 41,5, яры і ямы – 4,7, рэкі – 140, тэлеграф – 0,27, балоты – 245 дз. Нязручная для апрацоўкі зямля дасягала 1074 дз., лесу – 10758 дз. Увесь абшар маёнтка складаў 24015 дз.

Паводле пастановы люстрацыйнай камісіі ў карыстанне сялян было перададзена 3020 дз. зямлі, што амаль на палову павялічвала іх зямельныя надзелы. Але за нарэзаныя землі трэба было выплочваць пазямельны падатак і гэта рэзка павялічыла падатковы ціск. Многія з зямельных участкаў сяляне тайна апрацоўвалі і раней, карыстаючыся слабым кантролем з боку дзяржаўных чыноўнікаў. Пасля рэформы Кісялёва кантроль значна ўзмацніўся, што мела і адмоўныя наступствы для жыцця пушчанскіх вёсак.

У 1859 г. была праведзена праверачная люстрацыя і складзены новы інвентар Берштаўскай сельскай грамады¹⁵⁶. Паводле яго ў маёнтку налічвалася 10328 дз. ворыва, нязручнай зямлі – 1332 дз., лесу – 10131 дз. Люстратар прапанаваў перадаць сялянам таксама “вакантную” (ачышчаную ад лесу) зямлю – 1179 дз.

Па маёнтку налічвалася паводле праверкі 279,5 поўных сялянскіх участкаў: 235 дз. сядзібнай зямлі, 7790 дз. ворыва, 1801 дз. сенакосаў, 619 дз. пашы. У параўнанні з люстрацыяй 1853 г. плошча сялянскай зямлі вырасла з 9956 да 11135 дз. А ў пераліку на адну рэвізскую душу з 6,32 да 8,35 дз., альбо на 2 дз. Усяго ў маёнтку на 1859 г. налічвалася 445 сялянскіх двароў, г. зн. у сярэднім на 1 двор прыпадала прыкладна 25 дз. зямлі.

У вёсцы Бершты ў 1859 г. двароў было 85 і сярэдні надзел на двор складаў 0,77 дз. сядзібнай зямлі, ворыва – 42 дз., сенакосу – 5 дз., пашы – 1,8 дз. Гэтыя лічбы значна пераўзыходзілі сярэднія паказчыкі па губерні. Аднак нельга забывацца на нізкую якасць зямлі.

Адна з прапаноў люстрацыі 1859 г. гучала так: “земли имения поделить на отдельные участки (особняки) при многопольном севообороте от 20 до 50 дес.

¹⁵⁵ НГАБ у Гародні, ф. 31, воп. 2, адз. 856, арк.21.

¹⁵⁶ НГАБ у Гародні, ф. 31, воп. 2, адз. 1218.

пропорции и соответственно этому колониальное устройство деревень проводить постепенно па мере убеждения крестьян в полезности такой системы хозяйствования”¹⁵⁷. Гэтая прапанова люстратара апярэджвала ў некаторых момантах добра вядомую сталыпінскую рэформу.

Наступная люстрацыя адбылася праз 10 гадоў – у 1869 г.¹⁵⁸ За гэты час кардынальна змянілася юрыдычнае становішча ўсяго беларускага сялянства, у т.л. і дзяржаўнага. У адпаведнасці з рэформай 1867 г. казённых сяляне Беларусі пераходзілі на выкуп і фактычна станавіліся ўласнікамі сваіх зямельных участкаў. Па выніках люстрацыі ў надзел сялянам вёскі Бершты было выдзелена 6372 дз. зямлі, сярод якой было 5206 дз. зручнай для апрацоўкі і 1166 дз. нязручнай¹⁵⁹. У параўнанні з 1859 г. плошча зручнай для карыстання зямлі вырасла ў 1,5 раза. На адзін сялянскі двор (усіх двароў без уліку салдацкіх налічвалася 98) прыходзілася 53 дз. зямлі. У параўнанні з 1859 г. прырост склаў 25%. Усёй сядзібнай зямлі было 76 дз., ворыва – 3422 дз., сенакосаў – 472,32 дз., пашавых сервітутаў – 1112 дз.. Яшчэ 113 дз. пашы знаходзілася ў карыстанні адстаўных салдат. На 1 сялянскі двор сядзібнай зямлі прыходзілася 0,8 дз., ворыва – 35, сенакосу – каля 5 дз. На адну рэвізскую душу гэта складала амаль 12 дз. зручнай зямлі. У 1859 г. на адну душу было каля 11 дз. Невялікі душавы прырост зямлі ў параўнанні з прыростам агульнай плошчы тлумачыўся значным павелічэннем за 10 гадоў колькасці насельніцтва.

За кошт чаго вырасла плошча сялянскай надзельнай зямлі? На нашу думку, гэта адбылося дзякуючы расчыткам лесу пад зямельныя ўчасткі. Адыграла ролю пэўная пераарыентацыя сялян з пазаземляробчых заробкаў на зернявую гаспадарку, аб чым гаворка пойдзе ніжэй. Безумоўна, мелі значэнне і наступствы паўстання 1863 г., пасля якога царскі ўрад значна ахвотней ішоў на саступкі сялянам, у т.л. і ў справе надзялення іх зямлёй. У цэлым землекарыстанне берштаўскіх сялян было ўраўняльным. Новыя землі прыразіліся сялянскім дварам адпаведна колькасці душ і якасці глебы. Хаця зямельныя надзелы маглі вельмі істотна адрознівацца сваёй велічынёй. Так, напрыклад, гаспадар Юры Токць, сям’я якога складалася з 8 чалавек, меў 1,5 дз. сядзібнай зямлі, 63 дз. ворыва і 8,1 сенакосу, што ў суме складала 75,5 дз. Гэта быў адзін з найбольшых зямельных надзелаў у Берштах. Яго сваяк Георгі Токць, які жыў адзін, меў 0,2 дз. сядзібнай зямлі, 21 дз. ворыва і 2,7 дз. сенакосу, а ўсяго разам – 24 дз. А самы вялікі зямельны надзел у Берштаўскай воласці мела сям’я Траяновічаў з літоўскай вёскі Кабялі. Гэтая сям’я, што складалася з 6 душ, мела ў карыстанні надзел плошчай 110,1 дз.

Такім чынам, рэфармаванне дзяржаўнай вёскі 40-60-ых гадах 19 ст., прывяло ў цэлым да павелічэння землекарыстання берштаўскіх і астатніх пушчанскіх сялян. Вялікую ролю тут адыгралі падзеі 1863 г., аб чым сведчыць асабліва хуткі рост памераў сялянскіх земляў у 60-ыя гады.

¹⁵⁷ Тамсама, арк. 5адв.

¹⁵⁸ НГАБ у Гародні, ф.31, воп. 2, ад.з. 2410.

¹⁵⁹ Тамсама.

Табліца 1.
Землекарыстанне сялян вёскі Бершты у 1815-1869 гг.(у дз.)

	1815 г.	1844 г.	1850 г.	1859 г.	1869 г.
Агульная плошча	448,6	448,6	2660,7	3431,2	5206,5
На двор	7,7	8,1	38,5	49,6	53
На муж. рэв.душу	2,3	1,3	7,2	10,9	11,86

Крыніцы: НГАБ у Гародні, ф. 31, воп.2, ад.з. 2410; ф.31, воп. 2, ад.з. 1218; ф.31, воп.2, ад.з. 856; ф. 31, воп. 2, ад.з. 1218; ф. 1143, в. 1, ад.з. 50; ф. 1143, воп. 1, ад.з. 51; ф.1143, воп. 1, ад.з. 52.

Сяляне пушчанскіх вёсак мусілі выконваць шматлікія грашовыя і натуральныя павіннасці на карысць арандатара і плаціць падушны падатак дзяржаве. Паводле інвентара 1815 г., павіннасці сялян Гарадзенскай пушчы вызначаліся так: кожны селянін (меўся на ўвазе галава сям'і), які апрацоўваў чвэрць аседлага грунту (1/4 валокі), павінен быў у тыдзень адслужыць тры дні паншчыны пешай ці коннай, 12 дзён у год адпрацаваць гвалты і аблавы “do žniwa i do innych robot z szem Dwor nakaże”, тыдзень на год адбыць варту¹⁶⁰. Паўцяглыя двары, якія мелі асьміну грунту (1/8 валокі), выконвалі на палову менш павіннасцей. Сяляне мусілі ў час паншчыны і гвалтаў працаваць летам ад усходу да заходу сонца, а зімой – ад святла да змроку. Асочнікі, ці стральцы, якія ахоўвалі казённы лес ад крадзяжоў, плацілі фальварку даніну, у якую ўваходзіла адна курыца, два фунты смалы-жывіцы, вяслю пражы.

У 1815 г. сяляне пушчы выплочвалі грашовыя павіннасці на суму 9484,4 зл. ці 34,6 зл. на адзін двор. Азначаныя выплаты падзяляліся на падарожчыну – 1465 зл., чынш – 1740 зл., зямляншчыну – 2754 зл., даніну – 322 зл. Зямляншчыну сяляне плацілі ўзамен паншчыны. Такім чынам, можна меркаваць, што на фальварках пушчанскія жыхары працавалі няшмат. Сяляне вёскі Бершты плацілі 1188 зл. зямляншчыны, ці 19,8 зл. на двор. Усяго ж берштаўцы выплочвалі 1901 зл. грашовых павіннасцей, што складала 29,2 зл. на двор ці дым.

Паводле інвентара 1844 г. жыхары Берштаў плацілі ў год 29,1 руб. чыншу і 78,6 руб. падарожчыны, што складала 1,9 руб. на адзін двор¹⁶¹. У інвентары не адзначана, ці выплочвалі сяляне зямляншчыну замест паншчыны.

Апроч феадальных павіннасцей за карыстанне казённай зямлёй жыхары пушчанскіх вёсак уносілі ў павятовае казначэйства таксама дзяржаўны падушны падатак. Так, у 1816 г. сяляне Гарадзенскай пушчы плацілі на карысць дзяржавы 2499 рублёў асігнацыямі, ці ў разліку на мужчынскую рэвізскую душу – 3 рублі. Лясная варта, ці інакш – палясоўшчыкі, плацілі 882 рублі, таксама па 3 рублі з душы¹⁶². Але недабор падаткаў быў з'явай вельмі частай. Пры пераводзе на аброк у 1850 г. , як вынікае з дадзеных казённай палаты, недабор дзяржаўных падаткаў

¹⁶⁰ НГАБ у Гародні, ф. 1143, воп. 1, ад.з. 50.

¹⁶¹ Тамсама, ад.з. 51.

¹⁶² Тамсама, ф. 24, воп. 7, ад.з. 31.

складаў па Берштаўскаму маёнтку 5629,5 рублёў, а агульных земскіх павіннасцей – 2005 рублёў¹⁶³. Прычым часта дзяржаўная адміністрацыя мусіла спісваць гэты недабор з прычыны немагчымасці яго спагнаць.

Падчас пераводу маёнтка Бершты з гаспадарчага кіравання на аброк у 1850 г. апошні быў устаноўлены з усіх вёсак маёнтка ў памеры 1673,5 руб., што складала 5,1 руб. на 1 двор. З вёскі Бершты аброк быў вызначаны ў памеры 430,35 руб. Сума яго вылічвалася на аснове мяркуемых прыбыткаў, што павінны былі прынесці аддадзеныя сялянам у карыстанне землі. Напрыклад, дзесяціна ворыўнай пасрэднай зямлі па падліках чыноўнікаў давала ўраджай азімага жыта 2 чвэрці 5 чэкаў. Кошт чвэрці жыта быў устаноўлены ў памеры 2 руб. Такім чынам, даход з дзесяціны азімага жыта складаў 5,25 руб., яравога – 3,34 руб., а за тры гады пры трохпольнай сістэме – 9 руб.18 кап. У выніку гадавы даход з такой зямлі ўстанаўліваўся ў памеры 3 руб. 6 кап., а падатак дзяржаве – 1 руб. 2 кап. Па такой жа сістэме разлічвалася падатак з астатніх земляў – сядзібных, пераложных, сенакосаў і пашы. Але звычайна гэтыя разлікі перавышалі рэальныя даходы сялян са сваіх участкаў, што прадвызначала ў будучым хранічныя недаборы падаткаў.

Трэба адзначыць, што напярэдадні 1850 г. маёнтка Бершты знаходзіўся ў арэндным валоданні памешчыка з Сакоўскага павета Імбры, які плаціў у казну 1715 руб. штогод. Паводле часовага аброчнага інвентара даход з маёнтка складаў 2950 руб. За выняткам 601 руб. віннай пошліны і 578 руб. грамадскага збору чысты прыбытак мусіў дасягаць 1831,5 руб. А ўвесь прыбытак ад маёнтка афіцыйна ацэньваўся сумай 1895 руб.¹⁶⁴ “Вакантныя” землі былі аддадзены ў 1850 г. у арэнду таму ж Імбры за 85 руб. у год па 1855 г. Ён жа ўзяў у арэнднае карыстанне 17 корчмаў маёнтка з гадавым даходам 462 руб., млын, жалезавытворчы завод і рыбныя ловы.

Як вынікае з архіўных матэрыялаў, сяляне Гарадзенскага лясніцтва былі пераведзены з гаспадарчага становішча на аброчнае 12 красавіка 1850 г. За 7 месяцаў 1850 г. сяляне Берштаўскай грамады заплацілі ў казну 900,5 руб. аброку. За 1851 г. сума гэтая дасягнула 1265 руб. Заможныя сяляне выплочвалі па 7 руб. 25 кап., а агароднікі і бабылі – па 2 руб. серабром. Апроч таго, сяляне плацілі дзяржаве падушны падатак. Паводле акладнога ліста палаты дзяржаўных маёмасцей, насельніцтва казённага маёнтка Бершты разам з лясной вартай складала на той час 1768 мужчынскіх душ. Падушны падатак дасягаў 1988 руб., ці 1 руб. 12,5 кап. з рэвізскай души. Такім чынам, калі сярэдняя сялянская сям’я налічвала 5 мужчын, падушны падатак дасягаў амаль 5,5 руб. Дадаўшы сюды пазямельны збор, атрымаем суму 12-13 руб., заплаціць якую было зусім няпроста.

У 1852-53 гг. чыноўнікамі палаты дзяржаўных маёмасцей у маёнтку была праведзена люстрацыя¹⁶⁵. Згодна з часовым аброчным інвентаром сялянскія двары падзяляліся на наступныя разрады: 212 цяглых, 93 паўцяглых, 34 агародных і 10 бабылёў. На момант правядзення люстрацыі цяглых двароў налічвалася ўжо ўсяго 161, паўцяглых – 186, агародных – 4 і бабылёў – 35. Гэтыя лічбы сведчаць аб збядненні сялян і нежаданні многіх з іх выконваць павіннасці за поўны цяглы надзел зямлі. У выніку люстрацыі прадугледжвалася “для уравниельнаго

¹⁶³ Тамсама, ф. 1143, воп. 1, ад.з. 52.2.????

¹⁶⁴ НГАБ у Гародні, ф. 31, воп. 2, ад.з. 856, арк. 27.

¹⁶⁵ Тамсама.

наделения крестьян” утварыць 236 поўных і 109 палавінных зямельных участкаў. Павіннасці сялян маёнтку новы інвентар вызначаў наступным чынам: за сядзібныя землі – 223 руб., за ворыва і сенакосы – 1212 руб., за землі “требующие улучшения” – 129 руб., за пашу – 25 руб. Агульная сума грашовых павіннасцей за зямлю склала 1591 руб. На 28 беззямельных агароднікаў і бабылёў быў накладзены асабісты аброк па 1 руб. 50 кап., што ў суме склала 51 руб. Усе разам павіннасці дасягнулі такім чынам 1642 руб. На поўную сялянскую гаспадарку сярэдні аброк складаў 5 руб. 77 кап., а на адну рэвізскую душу – 1 руб. 4 кап. Звыш таго, кожны сялянскі двор мусіў адпрацаваць у год 6 будаўнічых дзён і ссыпаць у запасны хлебны магазін пэўны аб’ём яравога і азімага зерня.

Вынікі люстрацыі ацэньваліся дзяржаўнымі чыноўнікамі наступным чынам:

- а) сяляне атрымалі зямлі на 3019,78 дз. болей, чым мелі раней;
- б) павіннасці зменшыліся на 202,5 руб.;
- в) чысты прыбытак з маёнтка вырас на 788 руб. альбо на 40% адносна арэнднага інвентара і на 813 руб. ці на 42% адносна часовага аброчнага.

Выснова аб змяншэнні павіннасцей сялян не адпавядала рэальнасці, паколькі грашовыя выплаты казне ў параўнанні з фактычным станам рэчаў напярэдадні люстрацыі выраслі. І даволі імклівы рост павіннасцей, прынамсі паводле гаспадарчых дакументаў, назіраўся ў наступныя гады. Аб гэтым сведчыць параўнанне дадзеных люстрацыі 1853 г. і паверкі 1859 г.¹⁶⁶ Пазямельны аброк у 1853 г. складаў па маёнтку Бершты 1565,5 руб., а ў 1859 г. – 3116 руб. Такім чынам, рост грашовых выплат дасягнуў 1551 руб., ці амаль 100%. З аднаго цяглага ўчастка зямлі аброк вырас з 5,5 да 11,5 руб., а з адной рэвізскай души ад 99 кап. да 2 руб. 62 кап. Такім чынам, у разліку з адной рэвізскай души пазямельны аброк павялічыўся амаль у тры разы. Асабісты аброк па ўсяму маёнтку таксама вырас ад 51 руб. да 70 руб. 50 кап. Пасля правядзення праверачнай люстрацыі галоўны люстратар, разумеючы нерэальнасць спагнаць азначаную суму, нават прапанаваў зменшыць грашовыя выплаты сялян маёнтку Бершты на 45%. Агульная сума пазямельнага аброку пасля гэтага склала 1714 руб., што на 148 руб. усё роўна перавышала паказчык 1853 г. З цяглага ўчастка аброк склаў 6 руб. 15 кап., што было на 62 капейкі больш, чым у 1853 г., а з рэвізскай души – 1 руб. 44 кап. ці на 45 капеек больш, чым у 1853 г.

Наколькі цяжкімі былі для берштаўскіх сялян гэтыя павіннасці? Паводле Мікалая Улашчыка, працоўны дзень селяніна з канём ацэньваўся ў той час у Гарадзенскай губерні ад 30 да 50 капеек¹⁶⁷. Такім чынам, каб выплаціць 11 рублёў у год, мужчыны адной сям’і мусілі адпрацаваць 22-30 працоўных дзён з канём ці парай валоў. Аднак неабходна падкрэсліць абстрактнасць нашых разважанняў. Праблема заключалася ў тым, як зарабіць гэтыя грошы, паколькі зерневая гаспадарка ў Берштах была развіта вельмі слаба і не патрабавала шмат наёмнай рабочай сілы. Патрэбна было выходзіць на гарадскі рынак, дзе кошт чвэрці жыта па Гарадзенскай губерні вагаўся ў 50-х гадах 19 ст. ад 4 да 10 рублёў. Карова каштавала 15-18 руб.

Звычайна жыхары пушчы зараблялі грошы на выплату падаткаў з дапамогай лясных промыслаў. Архіўныя матэрыялы сведчаць, што ў 1846 г. берштаўскія

¹⁶⁶ НГАБ у Гародні, ф. 31, воп. 2, адз. 1218.

¹⁶⁷ Улащик Н.Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии. Минск, 1965. С. 347.

сяляне, каб пакрыць недабор падаткаў, заключылі кантракт з гарадзенскімі яўрэямі на сплаў да Гародні 300 штук будаўнічага лесу і 300 сажняў дроў¹⁶⁸. І хутчэй за ўсё такія заробкі былі рэгулярнымі.

Так ці інакш, але пушчанскія сяляне былі не ў стане спраўна выплочваць падаткі дзяржаўнай казне. У галодныя 1855-56 гг. недабор падаткаў склаў па вёсцы Бершты 424,5 руб. У 1859 г. да гэтай лічбы дадаліся яшчэ 394 руб., што ў суме склала 819 руб.¹⁶⁹ У некаторых сем'ях недабор аброчных выплат дасягаў 7 рублёў.

У 1869 г. сяляне Берштаўскай воласці, якая цалкам супадала з памерамі ранейшай сельскай грамады, плацілі ў казну 2671 руб.¹⁷⁰ Аднак гэтая сума ўсё ж была меншай, чым напярэдадні паверачнай люстрацыі 1859 г. – 3117 руб. Такім чынам, можна гаварыць аб некаторым змяншэнні падатковага ціску на працягу 60-ых гадоў 19 ст., тым болей, што насельніцтва за 10 гадоў вырасла ад 1205 да 1882 душ (Табліца 2.).

Табліца 2.

**Грашовыя павіннасці за карыстанне зямлёй сялян вёскі Бершты ў 19 ст.
(у руб. серабром)**

	1815 г.	1844 г**.	1850 г.	1853 г.	1859 г.	1869 г.
Агульная сума	292,5*	107,7	430,35	-	-	576,3
На двор	4,9*	1,9	6,2	5,51***	11,15***	5,9
На муж. рэв. душу	1,6*	0,33	1,17	0,99***	2,62***	1,3

*пералічана са злотых у разліку 1 руб. серабром за 6,5 зл.

**не ўлічвалася змяншчына.

***браўся сярэдні паказчык па ўсёй Берштаўскай грамадзе.

Крыніцы: НГАБ у Гародні, ф.31, воп. 2, адз. 2410; ф.31, воп. 2, адз. 1218; ф.31, воп. 2, адз. 856; ф. 31, воп. 2, адз. 1218; ф. 1143, воп. 1, адз. 50; ф. 1143, в. 1, адз. 51; ф. 1143, воп. 1, адз. 52.

Магчыма змены ў падатковай палітыцы ўрада былі выкліканы і палітычнымі прычынамі – паўстаннем 1863 г. і страхам царскіх уладаў перад масавымі сялянскімі выступленнямі. Паводле люстрацыі 1869 г. сяляне вёскі Бершты плацілі ў казну 576 руб. У пераліку на рэвізскую душу гэта складала 1 руб. 31 кап., на 1 двор – 5 руб. 88 кап. Найбольшы падатак у вёсцы Бершты плаціла сям'я Франца Будзькі (8 рэвізскіх душ) – 8 руб. 40 кап. і Юры Токця (8 рэвізскіх душ) – 8 руб. 38 кап. Пазямельны падатак сям'і Івана Павайба з урочышча Краснае (16 рэвізскіх душ) дасягаў аж 17 руб. 15 кап. А найбольшы памер падатку ў разліку на

¹⁶⁸ НГАБ у Гародні, ф. 1, воп. 2, адз. 524, арк. 36.

¹⁶⁹ Тамсама, ф. 31, воп. 2, адз. 24, арк. 17.

¹⁷⁰ Тамсама, ф. 31, воп. 2, адз. 2140, арк. 4.

адну рэвізскую душу выплочвала сям'я Траяновічаў (6 рэвізскіх душ) з літоўскай вёскі Кабялі – 11 руб. 88 кап.

Пра развіццё **гаспадаркі, маёмаснае становішча і асаблівасці побыту** пушчанскіх сялян у 19 ст. звестак у архіўных матэрыялах, на жаль, няма. Аднак і тое, што захавалася, дазваляе скласці пэўную карціну аб гаспадарчым і грамадска-сацыяльным жыцці пушчанскіх жыхароў у тэя часы. Найбольш падрабязныя звесткі ўтрымліваў першы аброчны інвентар 1850 г. Станоўчыя і адмоўныя бакі гаспадаркі пушчанскіх вёсак у гэтым дакуменце ацэньваліся так: “Выгоды имения составляют большое количество леса и близкое расстояние оногo – к неудобствам следует отнести худую почву земли и отдаленность таковой в мелких участках по лесам состоящих, которых по неплодородию своему обделывают перелогами большое пространство, а в том числе и лесного ведомства за особо платимый оброк”. І далей: “Поля разделяются по качеству, тощия, песчанья, на восемь смен, прочия на три смены, обрабатываются обыкновенною сохою – с упряжью волов и деревянною бороною в одну лошадь, которой однакож на тощей песчаной земле не употребляют – засеваются предпочтительно ржою и гречихою – а на лучших землях овсом”¹⁷¹. Не вельмі добра складаліся інвентара характарызаваў саміх сялян: “Замечательнейшие пороки крестьян суть беспечность и леность”.

Паводле інвентара 1852-53 гг., становішча сялян маёнтка Бершты таксама ацэньвалася як “менее, чем посредственное”¹⁷². Галоўнымі недахопамі маёнтка, на думку дзяржаўных чыноўнікаў, з’яўляліся: неўраджайнасць земляў, пашкоджанне агародаў і лепшых палёў сыпучымі пяскамі, знясільванне ворыва, аддаленасць ад рынкаў збыту. Галоўнымі выгодамі былі багацце лясоў і лугоў.

Паказчыкам энергазабяспечанасці сялянскай гаспадаркі была наяўнасць хатняй жывёлы, найперш рабочай. Паводле інвентара 1815 г., у вёсках Берштаўскай пушчы налічвалася 139 коней (прыкладна 1 на 2 двары), 505 валоў (прыкладна па 2 на двор), 289 кароў (1 на двор), 287 цялушак (1 на двор), 652 авечкі (2-3 на двор), 459 свіней (1-2 на двор)¹⁷³. Натуральна, што ў гэты час гаспадарка сялян яшчэ не залячыла стратаў вайны 1812 г. У 1844 г. забеспячэнне сялян жывёлай выглядае значна лепш: коней – 235 (1 на двор), валоў – 706 (3 на двор), кароў – 403 (амаль па 2 на двор), цялушак – 323 (1-2 на двор), авечак – 785 (па 3 на двор), свіней – 459 (па 2 на двор). Апроч гэтага сяляне пушчы ў 1844 г. мелі 31 пчаліную борць¹⁷⁴.

У 1850 г. на абшарах пушчы, як ужо гаварылася вышэй, былі праведзены пэўныя тэрытарыяльна-адміністрацыйныя змены. Разам з арганізацыяй сялянскага самакіравання былі ўтвораны тры сельскія грамады, самай вялікай з якіх была Берштаўская. Паводле інвентара 1850 г. сяляне гэтай грамады мелі: коней – 225 (прыкладна 1 на 2 двары), валоў – 646 (па 2 на двор), кароў – 523 (1-2 на двор), дробнай жывёлы – 1694 (па 5 галоў на двор), борцяў – 129¹⁷⁵. Такім чынам, назіраецца пэўнае пагаршэнне паказчыкаў забяспечанасці хатняй жывёлай у параўнанні з дадзенымі за 1844 г. Гэта было абумоўлена тым, што некалькі

¹⁷¹ НГАБ у Гародні, ф. 1143, в. 1, ад.з. 52, арк. 1 адв.

¹⁷² НГАБ у Гародні, ф. 21, воп. 2, ад.з. 856, арк. 23.

¹⁷³ Тамсама, ф. 1143, воп. 1, ад.з. 50, арк. 38-39.

¹⁷⁴ Тамсама, воп. 1, ад.з. 51, арк. 81-82.

¹⁷⁵ Тамсама, воп. 1, ад.з. 52, арк. 8-33.

найбольш багатых пушчанскіх вёсак не ўвайшлі ў Берштаўскую грамаду. У час правядзення люстрацыі 1853 г. рабочай жывёлы ў сялян маёнтка налічвалася 832 галавы. У разліку на сялянскія цяглыя і паўцяглыя двары гэта складала ў сярэднім 2-3 галавы на двор. Усяго ж хатняй жывёлы налічвалася 3186 галоў або ў сярэднім 12 галоў на двор.

Па выніках рэвізіі 1853 г. люстратар для паляпшэння гаспадарчага стану маёнтка прапанаваў наступнае: 1) перабудаваць корчмы і шынкі, знесці млын; 2) аднавіць жалезавытворчы завод; 3) пабудаваць новы будынак сельскай управы; 4) знесці большасць былых фальварачных пабудоў; 5) дзеля лепшага ўладкавання вёсак прызначыць новае размяшчэнне сядзібаў і паступовую забудову на іх жылых і гаспадарчых пабудоў згодна планам і прыгаворам сялян; 6) засадзіць вербамі сыпучыя пяскі; 7) скласці праект абмену церазпалосных зямель з суседнімі памешчыкамі; 8) выселіць 5 двароў сялян з малазаселеных вёсак¹⁷⁶.

Але наступныя гады прынеслі жыхарам Берштаў не паляпшэнне гаспадарчага становішча, а сапраўдную катастрофу. Яскравай выявай гэтага стала істотнае скарачэнне насельніцтва. Калі ў 1853 г. у маёнтку налічваліся 1573 рэвізскія душы мужчынскага полу, дык у 1859 г. – 1187. Таксама скарацілася і колькасць жаночых душ – ад 1634 да 1310. Колькасць цяглых сялянскіх двароў зменшылася з 212 да 174. Колькасць галоў рабочай жывёлы скарацілася з 832 да 707, буйной рагатай жывёлы (кароў) – з 734 да 660, дробнай жывёлы – з 1620 да 772¹⁷⁷.

Што ж сталася з пушчанскімі сялянамі за гэтыя гады? Часткова адказ мы можам знайсці ў матэрыялах люстрацыі Берштаў за 1859-1869 гг.¹⁷⁸ У гэтай архіўнай справе прыведзены дадзеныя пра ўраджаі азімага хлеба ў канцы 40-х і 50-х г. 19 ст. (Табліца 3.) Яны сведчаць пра катастрафічнае скарачэнне плошчы пасеваў і падзенне ўраджайнасці пачынаючы з 1854 г. У 1848-1850 гг. ураджайнасць у Берштах складала сам-4, што было вышэй за сярэдні паказчык па ўсёй Беларусі. Але з 1851 г. пачынаецца зніжэнне. У 1855-1856 гг. ураджай складала сам-1, а плошча пасеваў скарацілася больш, чым удвая. Гэта значыць, што сяляне ў гэты год сабралі з палеткаў збожжа столькі ж, колькі і пасеялі вясной. Цікава, што пагаршэнне гаспадарчай сітуацыі супала з адменай паншчыны, якая, праўда, не была ў Берштах асабліва вялікай. Тым не менш, у 1850 г. сяляне Берштаўскай пушчы атрымалі большую свабоду ў вырашэнні сваіх праблем і самі, а не арандатар, неслі адказнасць за выплату падаткаў дзяржаўнай казне. Але атрыманне гэтай свабоды, як мы ўжо адзначылі, супала з пагаршэннем гаспадарчай сітуацыі, што з'яўляецца нетыповым прыкладам у святле высноў беларускай гістарыяграфіі гэтай праблемы.

¹⁷⁶ Тамсама, ф. 21, воп. 2, ад.з. 856, арк. 25адв.

¹⁷⁷ НГАБ у Гародні, ф. 31, воп. 2, ад.з. 1218, арк. бадв.

¹⁷⁸ НГАБ у Гародні, ф. 31, воп. 2, ад.з. 2410.

Табліца 3.
Зборы азімага хлеба ў вёсках Берштаўскай грамады
ў 1847-1858 гг.

Год	Пасяўная плошча(дз.)	Збор (у чвэрцях)	Ураджай
1847	1300	991	сам-3
1848	1303	1129	сам-4
1849	1306	977	сам-4
1850	1313	977	сам-4
1851	1298	970	сам-3
1852	1338	1159	сам-3
1853	1343	1163	сам-3
1854	1258	1092	сам-2
1855	500	422	сам-1
1856	685	568	сам-1
1857	862	611	сам-2
1858	874	622	сам-2

Крыніца: НГАБ у Гародні, ф.31, воп.2, ад.з. 2410.

Святло на прычыны гэтай “нетыповасці” пралівае адна з архіўных спраў канцылярыі гарадзенскага губернатара. Да начальніка Гарадзенскай губерні ўвосень 1854 г. дайшлі чуткі, “что в казенной деревне Бершты по нерадению старшины Ханевича и писаря Кригера крестьяне не имели вовсе хлеба и питались липовою корою и папоротником и что в этой деревне умерли от голода около ста человек”¹⁷⁹. Начальнік губерні даў загад чыноўнікам праверыць звесткі. У кастрычніку 1854 г. засядальнік губернскай палаты крымінальнага суда Наглоўскі паведамляў губернатару: “Прибыл я в эту деревню под другим предлогом, спрашивал между прочим многих крестьян, каковы урожаи у них в нынешнем году, будет ли достаточно хлеба до нового урожая, не терпели ли они в прошлом году голода и прочее. На таковые вопросы все согласно отвечали, что в прошедшее лето они терпели большой недостаток в продовольствии, что собирали известные им питательные травы и древесную кору, толкли её и примешивая к муке пекли хлеб и этим питались, что действительно в одной деревне Бершты умерло до ста человек от разных болезней, лихорадки, горячки и холеры, продолжавшись у них более двух месяцев, что урожая нынешнего недостаточно до нового хлеба, и что они в предыдущее лето ожидают такого же недостатка как и в прошедшее”¹⁸⁰.

У маі 1855 г. тлумачальную запіску аб прычынах цяжкага становішча берштаўскіх сялян даслаў віленскаму генерал-губернатару старшыня палаты дзяржаўных маёмасцей Кажэўнікаў: “Крестьяне Берштовского и Соболянского обществ поселенные с давнего времени среди лесов Гродненской пуши имеют

¹⁷⁹ НГАБ у Гародні, ф. 1, воа. 28, ад.з. 584, арк. 1.

¹⁸⁰ Тамсама, арк. 2адв.

земли самые бесплодные, песчаные, тощие, и местами низменные, болотистые, первоначально быт их поддерживался не хлебопашеством, которое не могло их обеспечить, но самовольными расчистками леса, контрабандою и разведением хмеля, две первые промышленности, как незаконные, мерами строгости и бдительности прекращены, разведение же хмеля значительно уменьшилось само собою, по случаю упадка и сокращения винокурения. Эти промыслы привязали крестьян к неблагоприятной почве, доставшейся им в удел; для увеличения нормы надела угодиями, по люстрации предложено было им назначить выселение, по нескольку семейств из каждого селения, что и они признали необходимым, но как правительству неугодно было ссудить выселяющихся денежным пособием, то они по своей малоимущественности не могли на это решиться и за тем переселение не возымело действия... по люстрации крестьяне были наделены землёй по удвоенной пропорции, но и этого мало. Палата государственных имуществ составила особый проект и запросила ссуду на выселение 150 семейств”¹⁸¹.

Па заключэнні палаты дзяржаўных маёмасцей насельніцтва вёскі Бершты на гэты момант налічвала 85 двароў, 391 душу мужчынскага полу і 424 жаночага: “Убыль 100 душ происходила в течение двух лет, в 1853 г. они (сяляне – С.Т.) кроме лихорадки и горячки поражены были и холерою, а в 1854 г. повсеместный тифус оставил у них следы своей свирепости”¹⁸². Прадстаўнікі палаты дзяржаўных маёмасцей сцвярджалі, што імі былі прыняты ўсе меры для ратавання сялян ад голаду: апошнім быў выдадзены ўвесь хлеб з запаснога хлебнага магазіна і таксама падвезена зерне з суседніх вёсак і сельскіх грамадаў дзяржаўных сялян. Палата таксама абараняла служачых сялянскага самакіравання: “сельский старшина Ханевич принадлежащий к лучшим хозяевам всего общества по порядочному образу жизни, трезвому поведению и усердной заботливости пользуется уважением крестьян... а сельский писарь при распорядительности Ханевича никакого веса и тем менее власти не имеет”¹⁸³.

Такім чынам, з дадзенай архіўнай справы вынікае, што вялікую ролю ў жыцці берштаўскіх сялян адыгрывалі ў першай палове 19 ст. розныя промыслы, найперш лясныя, а таксама заняткі кантрабандай. Узмацненне дзяржаўнага апарату, утварэнне палаты дзяржаўных маёмасцей і яе акруговых упраўленняў, прывяло да ўзмацнення кантролю за дзейнасцю сялян і абмежавала іх незаконныя, з пункту гледжання дзяржавы, заняткі. Апроч таго, як ужо гаварылася вышэй, пасля пераводу на аброк пачалі хутка расці грашовыя павіннасці. Магчыма, што ўсё гэта разам аслабіла жыццёвыя рэсурсы лясных вёсак і неўраджай сярэдзіны 50-х гадоў, які выклікаў успышку эпідэмічных захворванняў, агульную дарэчы для ўсёй Усходняй Еўропы, забраў жыцці мноства сялян, пераважна дзяцей.

Важнай крыніцай прыбыткаў ад Берштаўскага маёнтка з’яўляліся рыбныя ловы. Тут налічвалася 20 азёр. Паводле інвентара 1853 г. яны прыносілі ў год 174 рублі¹⁸⁴. Са студзеня 1857 г. рыбныя ловы былі перададзены сялянам. Але ў жніўні 1858 г. берштаўскае сельскае ўпраўленне скардзілася губернскім уладам, што палавінаю азёр Матора і Карп карыстаюцца яўрэй Берка і ксёндз

¹⁸¹ Тамсама, арк. 9адв-10.

¹⁸² Тамсама, арк. 11адв.

¹⁸³ Тамсама, арк. 7адв.

¹⁸⁴ НГАБ у Гародні, ф. 1, воп. 2, ад.з. 2409.

Навадворскага касцёла Райцэвіч, у той час, як падатак за гэтыя азёры выплочваюць сяляне¹⁸⁵.

У Гарадзенскай пушчы здаўна жыхары займаліся выплаўкай балотнай руды і вытворчасцю жалезных прыладаў працы. На пачатку 19 ст. рудаплавільным промыслам яшчэ працягвалі займацца сяляне вёсак Старая і Новая Руда, якія плацілі за гэта асобы падатак. Аднак канкурэнцыя з боку фабрычных вырабаў паступова прыводзіла да заняпаду жалезаробчай справы. Паводле люстрацы 1853 г., ужо толькі ў суседняй з Берштамі вёсцы Новая Руда значыўся жалезавытворчы завод, які прыносіў у год 30 руб.¹⁸⁶ Пасля правядзення люстрацы завод гэты быў перададзены ў арэнду памешчыку Імбры за 10 руб. у год. Але на самай справе завод ужо не працаваў. У лістападзе 1857 г. сяляне Новай Руды пісалі ўпраўляючаму палаты дзяржаўных маёмасцей Кажэўнікаву: “... в деревне нашей Новой Руде находился было кузнечный завод на реке, к которому принадлежало 9 уволок земли пахотной, за что платилось в доход казны аренды 64 руб. серебром 50 кап. В настоящее время кузня разрушилась, чтобы обновить нужно 500 руб., работа в ней 5 лет уже не проводится”¹⁸⁷.

Паўстанне 1863 г. прымусіла царскую ўладу ўнесці карэктывы ў палітыку адносна беларускага сялянства. У выніку рэалізацыі палажэнняў аграрнай рэформы сяляне Беларусі палепшылі сваё становішча. Гэта датычыла ў пэўнай ступені і дзяржаўных сялян, хаця яны былі вызвалены ад паншчыны і атрымалі саслоўнае самакіраванне раней, чым прыватнаўласніцкія. Дадзеныя люстрацы 1869 г. сведчылі аб паляпшэнні ў цэлым зямельнага і матэрыяльнага становішча берштаўскіх сялян. Гэта пацвярджаецца і даволі істотным павелічэннем колькасці насельніцтва.

Пра жытло і гаспадарчыя пабудовы жыхароў Берштаў і навакольных вёсак захаваліся нешматлікія звесткі. Паводле інвентара 1850 г. у сялян Берштаўскага маёнтка налічвалася 331 жылая пабудова (1 на двор) і 1049 гаспадарчых (3 на двор)¹⁸⁸. У верасні 1863 г. у селяніна Берштаў Франца Будзькі ад коміну адбыўся пажар, у выніку якога ў гэтага гаспадара, а таксама ў суседзяў – Лаўрэна Ханевіча і Юрыя Токця згарэлі хаты і амбары, у Хрыстафора Вераб’я – хата, а ў Хрыстафора Русілкі – амбар. Агульная сума страт склала паводле падлікаў дзяржаўных чыноўнікаў 1012 рублёў. Палата дзяржаўных маёмасцей выдала сялянам 290 руб., а таксама па 20 будаўнічых бярвенняў і 15 жэрдак на будоўлю. У дапамогу пагарэльцам быў прызначаны шарварак¹⁸⁹.

У студзені 1863 г. ад невядомай прычыны адбыўся таксама пажар у селяніна вёскі Зубрава Якуба Сакалоўскага, ў выніку якога згарэў хлеў з жывёлай. Страты склалі 20 руб., а палата выплаціла пагарэльцу толькі 8¹⁹⁰.

Нягледзячы на невысокі ўзровень гаспадаркі, сяляне Гарадзенскай пушчы тым не менш падтрымлівалі непасрэдня **сувязі з рынкам** і актыўна займаліся **ляснымі промысламі**. Адным з найбольш пашыраных спосабаў заробку для іх быў сплаў лесу. У 1846 г. берштаўскія сяляне сплавілі куплены прадпрымальнікам

¹⁸⁵ НГАБ у Гародні, ф. 31, воп. 2, адз. 858, арк. 100.

¹⁸⁶ НГАБ у Гародні, ф. 31, воп. 2, адз. 856, арк. 25адв.

¹⁸⁷ Тамсама, арк. 73.

¹⁸⁸ НГАБ у Гародні, ф. 1143, воп. 1, адз. 52, арк. 8-33.

¹⁸⁹ НГАБ у Гародні, ф. 31, воп. 4, адз. 31, арк. 1.

¹⁹⁰ НГАБ у Гародні, ф. 31, воп. 4, адз. 21.

Мендзелем Собалем лес у Гародню. М.Собаль разам з яўрэям з Вільні Борухам Рындзюнскім у 1833 г. заключыў кантракт на пабудову ў Гародні казармы для расійскага войска. Для выпальвання цэгля давераны чалавек М.Собалья Берка Флет купіў у Гарадзенскім лясніцтве лес і заключыў кантракт з берштаўскімі сялянамі на суму 314 руб., каб сплавіць па рацэ Котры яго ў Гародню¹⁹¹. Аднак пазней Мендзель Собаль адмовіўся плаціць сялянам па кантракту нібыта з прычыны адсутнасці свайго даверанага Ноткі Рындзюнскага, у ягога знаходзіліся рахункі. З рапарта гарадской паліцыі ад 3 траўня 1850 г. вынікала, што Мендзель Собаль ужо сцвярджаў, быццам ён увогуле не меў ніякіх спраў з берштаўскімі сялянамі і Рындзюнскі не быў яго даверанай асобай. Чыноўнікі палаты дзяржаўных маёмасцей ў сваю чаргу сцвярджалі, што Собаль неаднаразова заяўляў у прысутнасці сялян і служачага палаты аб сваёй гатоўнасці расплаціцца. Потым Собаль раптам абвясціў, што сяляне не выканалі ўмовы кантракта і з'ехаў па сваіх справах у Санкт-Пецярбург. Па загаду губернатара гарадзенская паліцыя спагнала ўсё ж такі 307 рублёў на карысць берштаўцаў з Беркі Флета, які і падпісваў той кантракт з сялянамі. Тады яўрэйскія прадпрымальнікі звярнуліся са скаргай у вышэйшую судовую ўстанову Расійскай імперыі, у Сенат. У студзені і чэрвені 1952 г. там двойчы разглядалася гэтая справа. Сенат прыняў рашэнне, што губернскія ўлады незаконна спагналі грошы з купцоў і рэкамендаваў перадаць справу на разгляд у губернскія судовыя ўстановы. Чым усё гэта завяршылася з архіўных дакументаў невядома. Аднак, відавочна, што зарабляць грошы ляснымі і іншымі промысламі сялянам было даволі няпроста з прычыны іх непісьменнасці і недасведчанасці ў судовых і бюракратычных справах.

У выніку рэалізацыі палажэнняў рэформы казённай вёскі дзяржаўныя сяляне Гарадзенскай пушчы былі арганізаваны ў грамады і атрымалі права на ўласнае **сялянскае самакіраванне**, на якое ўскладалася вырашэнне самых розных пытанняў мясцовага жыцця, у т.л. спрэчак і цяжбаў паміж сялянамі. Тэрытарыяльна грамады звычайна супадалі з казённымі маёнткамі. На сходах гаспадароў сяляне выбіралі са свайго асяроддзя старшыню, сельскіх старастаў, суддзяў і зборшчыкаў падаткаў. Трэба адзначыць, што і раней ў казённых вёсках былі войты, солтысы, баснякі, якія прызначаліся звычайна ўпраўляючымі маёнткаў. Але і пасля рэформы выбарныя асобы падпадалі пад поўны кантроль дзяржаўных чыноўнікаў, што аднак не перашкаджала ім часта выкарыстоўваць свае пасады дзеля ўласнага ўзбагачэння.

У красавіку 1851 г. некаторыя берштаўскія жыхары скардзіліся ў палату дзяржаўных маёмасцей, а таксама губернатару на сваё выбарнае сельскае начальства – старшыню Канстанціна Ханевіча, зборшчыка падаткаў Казіміра Ушкевіча і пісара Крыгера¹⁹². Выконваючы абавязкі гарадзенскага губернатара Сымон Парай-Леантоўскі прызначыў следства па гэтай справе. Паводле паказанняў сялян палясоўшчык Казімір Ушкевіч спаганяў з іх падаткі і не заводзіў пры гэтым ніякіх рэгістраў: “... по-тому неизвестно с кого сколько взято”¹⁹³. Часовае паліцэйскае судовае аддзяленне пастанавіла, каб кожны

¹⁹¹ НГАБ у Гародні, ф. 1, воп. 21, адз. 1002, арк. 19-20.

¹⁹² НГАБ у Гародні, ф.1, в.20, а.524, а.7адв.

¹⁹³ Тамсама, а.16.

гаспадар быў забяспечаны аркушам паперы, у які “акуратно” запісваў плату за палі і лугі. Казімір Ушкевіч быў адхілены ад пасады зборшчыка падаткаў.

У студзені 1852 г. берштаўскія сяляне Рыгор Васілевіч, Якаў Будзька і Фёдар Касцевіч ізноў скардзіліся на сваё сельскае начальства. Паводле іх скаргі ў 1841 г. Казіміру Ушкевічу і Фёдору Касцевічу былі аддадзены казённые лугі ў арэнду за 462 руб. у год. Але гэтыя лугі прыняў адзін Казімір Ушкевіч і разам са старшыней Ханевічам пакрываў арэндную плату за кошт казённых падаткаў. Навакольные азёры былі аддадзены сельскім начальствам, паводле скаргі, у арэнду яўрэям без права лову для сялян. Яўрэі “с согласия старшины Ханевича запрещают крестьянам эту выгоду”. Сяляне таксама скардзіліся, што размешчаныя ў вёсках карчмы аддадзены ў арэнду яўрэям, а старшыня прымушае вяскоўцаў іх рамантаваць. За недабор падаткаў ён быццам бы выганяў сялян на розныя работы, але атрымліваючы за іх грошы, не ўносіў у казначэйства для пагашэння доўга. Апроч таго, сельскае начальства несправядліва, паводле скаргі, карала некаторых вяскоўцаў дубцамі.

Аднак вынікі расследавання, праведзенага дзяржаўнымі чыноўнікамі, былі на карысць сельскага кіравання. Яно тлумачылася тым, што ўсе аброчныя артыкулы Гарадзенскага лясніцтва 15 красавіка 1850 г. былі аддадзены ў арэнду памешчыку Імбры, які таксама ў сваю чаргу меў права аддаваць на водкуп трэцім асобам карчмы, млын, рыбныя ловы і іншыя аброчныя артыкулы. І на кожнае абвінавачванне сельскае начальства падавала свае тлумачэнні. Кіраўніцтва палаты дзяржаўных маёмасцяў палічыла іх дастаткова абгрунтаванымі і старшыня Ханевіч быў пакінуты на сваёй пасадзе.

У чэрвені 1852 г. сяляне Берштаў Іван Ушкевіч, Сямён і Міхал Сяргейчыкі, Фёдар Касцевіч і Лаўрэн Саковіч зноў пішуць скаргу з просьбай выдаліць яго і пісара Крыгера з пасады, а таксама прыслаць для правядзення следства жандарскага афіцэра і чыноўніка для асобых даручэнняў¹⁹⁴. Дарэчы, Ханевіч займаў сваю пасаду з 1840 г. З тых архіўных дакументаў, што захаваліся па гэтай справе, цяжка высветліць, на чым баку была праўда. Магчыма, выбухнуў канфлікт паміж вясковай беднотай і заможнай сялянскай вярхушкай (“багатырамі”), якія захапілі ўладу ў мясцовым кіраванні і імкнуліся перакласці цяжар павіннасцей на бяднейшую частку сялян. Яны карысталіся пры гэтым падтрымкай чыноўнікаў палаты дзяржаўных маёмасцей. Цікава, што сяляне, у большасці сваёй непісьменныя, карысталіся ў час судовых цяжбаў паслугамі адукаваных гараджан, якіх яны наймалі ў якасці перакладчыкаў. Праўда, асабістыя подпісы сялян на дакументах сведчаць пра тое, што некаторыя з іх умелі пісаць па-польску.

У 1861 г. у Расійскай імперыі была праведзена сялянская рэформа, паводле якой адмянялася прыгоннае права. Аднак для дзяржаўных сялян гэта не мела істотнага значэння. Больш істотны ўплыў на ўмовы жыцця жыхароў пушчы аказала, як мы ўжо адзначалі, **паўстанне 1863 г.** У Гарадзенскай губерні паўстанцамі кіраваў Канстанцін Каліноўскі, які на беларускай мове заклікаў мясцовых сялян падтрымаць паўстанне. У ваколіцах Берштаўскай пушчы дзейнічалі партызанскія атрады Лянкевіча і Нарбута. Да паўстанцаў далучыліся некаторыя сяляне Берштаўскай воласці. Так, 5 кастрычніка 1863 г. віленскі

¹⁹⁴ НГАБ у Гародні, ф.1, в.20, с.521, а.40-41.

генерал-губернатар граф Мураўёў загадаў выслать у Астраханскую губерню разам з сем'ямі сялян вёскі Шумы Івана Сяргейчыка, Казіміра Гудачэўскага і Аўгуста Малевіча. Сяргейчык і Малевіч мелі поўныя зямельныя надзелы, а Гудачэўскі быў беззямельным бабылём. У вёсцы пасля гэтага засталася 8 сем'яў. Улады прызналі карысным пасяліць у Шумах “несколько семейств русских землепашцев”¹⁹⁵. Аднак гэтая задумка так і не была рэалізаваная.

У 1864 г. былі выселены са сваёй вёскі сяляне Зубрава за тое, што быццам бы хавалі ў сябе паўстанцаў. Па даносу валаснога пісара Галецкага іх рассялілі ў розных вёсках Берштаўскай воласці. У лютым 1858 г. выселеныя зубраўскія сяляне звярнуліся з просьбай да гарадзенскага губернатара дазволіць ім вярнуцца ў родную вёску. Сваю віну яны адмаўлялі. Прашэнне падпісалі 11 гаспадароў: Міхал, два Сямёны, Ігнат і Іван Сяргейчыкі, Ігнат Грык, Андрэй Багдзевіч, Антон Мышкевіч, Варфаламей Сакалоўскі, Якаў Павядайка, Рыгор Швед і Сямён Мілінкевіч. Напісаў за сялян яго валасны фельчар Сысой Сладкоўскі, а за добрыя іх паводзіны паручыліся члены валаснога праўлення. Гарадзенскі губернатар паслаў запыт у Краснаярск з просьбай да Енісейскага губернскага праўлення прыслаць паказанні па гэтай справе палітычнага ссыльнага Якава Сакалоўскага, які разам з сям'ёй быў высланы з Берштаўскай воласці ў студзені 1864 г. Але гэтыя паказанні ў справе адсутнічалі і фінал яе нам невядомы.

Падчас паўстання ў пушчанскіх сялян была канфіскавана ўся агнястрэльная зброя. Гэта ў сваю чаргу прывяло да імклівага размнажэння ваўкоў. У кастрычніку 1863 г. палата дзяржаўных маёмасцей пісала гарадзенскаму губернатару: “Государственные крестьяне деревень, расположенных при Гродненской пушке, как то: Бершт, Новой Руды, Глушнево, Кобель, Сухаров, Новоселок, Якубович, Пиловня, Зуброва, Замостян и Мотылей являясь в сельское правление жаловались что за отнятием у них ружей размножились в казённом лесу хищных зверей до той степени, что волки почти всякую ночь приходят в деревню, подкапываются под сараи и вытаскивают по несколько штук разного скота, а днем нападают на стада пасущегося рогатого скота, свиней, овец и лошадей, хватают добычу и уносят в лес, посему крестьяне не имея средств к истреблению волков и испытывая от них с каждым днём все более вреда, просят дозволить им приобрести хотя бы по три ружья на деревню, для ограждения их от причиняемых волками значительных убытков, как равно для обеспечения их к безопасному отбиванию ими ночных караулов при деревенских заставах”¹⁹⁶. Рэакцыя гарадзенскага губернатара на гэтую просьбу таксама нам невядомая. Але, як бачым, забраўшы ў сялян зброю, царскія ўлады разам з тым прымушалі іх начамаі вартаваць дарогі і затрымліваць паўстанцаў.

Такім чынам, на працягу 19 ст. у жыцці сялян Гарадзенскай пушчы адбыліся даволі значныя змены. Узмацніўся кантроль з боку дзяржавы за іх жыццём, што мела як станоўчыя, так і адмоўныя аспекты. Адмоўным было павелічэнне падатковага ціску, абмежаванне свабоды гаспадарчых дзеянняў у казённым лесе і г.д. Праўда, пад уздзеяннем падзей 1863 г. расійскі ўрад пайшоў на істотныя саступкі сялянству ў пытаннях землекарыстання і падаткаабкладання. Таксама станоўчым было наладжванне ў вёсках медыцынскай службы, арганізацыя

¹⁹⁵ НГАБ у Гародні, ф. 31, воп. 2, адз. 2409, арк. 107.

¹⁹⁶ НГАБ у Гародні, ф. 1, воп. 6, адз. 361, арк. 1

пачатковага школьніцтва і г.д. Ужо ў канцы 50-х гадоў у Берштаўскай сялянскай грамадзе працаваў фельчарскі пункт. Прыкладна ў 1862 г. была заснавана пачатковая школа, у якой выкладаў настаўнік Харламповіч. Іншымі словамі, дзяржава ў дадзеным выпадку выступала ў якасці інструмента мадэрнізацыі патрыярхальнага сялянскага грамадства пушчанскіх вёсак. Найбольш выразнымі праявамі наступстваў гэтай мадэрнізацыі быў паскораны дэмаграфічны рост насельніцтва (т.зв. дэмаграфічная трансфармацыя – *С.Т.*) і пэўнае паляпшэнне матэрыяльнага становішча сялянства.

Дадатак.

Дэмаграфічныя змены ў вёсцы Бершты на працягу XIX ст.

	1795	1811	1815	1844	1850	1853	1859	1869	1896	1905
Мужчын	233	273	184	328	369	391	315	439	621	-
Жанчын	-	-	162	390	410	424	-	-	572	-
Разам	-	-	346	718	779	815	-	-	1223	1470
Сем'яў	66	66	62	81	78	85	85	106	173	-
На сям'ю душ	-	-	5,6	8,9	10	9,6	-	-	7	-

Крыніцы: НГАБ у Гародні, ф. 31, воп. 2, адз. 2410; ф.31, воп. 2, адз. 1218; ф. 31, воп. 2, адз. 856; ф. 31, воп. 2, адз. 1218; ф. 1143, воп. 1, адз. 50; ф.1143, воп. 1, адз. 51; ф. 1143, воп. 1, адз. 52.